

MODERN CONCEPTS OF MIND MANIPULATION

Khurshid Toshov

basic doctoral student, associate professor

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: sujdiniya@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: methodology of social knowledge, functionalist approach, humanistic approach, reflexive approach, revolutionary approach, moralizing approach, manipulative influence.

Received: 16.01.24

Accepted: 18.01.25

Published: 20.01.25

Abstract: The phenomenon of mind manipulation is considered a complex phenomenon that is studied based on an interdisciplinary research approach. Based on this, this article, based on Howe's approach of dividing the methodology of social knowledge into types, classifies the approaches aimed at revealing the nature of the phenomenon of mind manipulation. On the basis of this approach, descriptive signs of the phenomenon of manipulation are revealed by distinguishing the types of social knowledge methodology, such as functionalist, humanistic, reflexive and revolutionary. Not only the characteristic features of the phenomenon of manipulation are analyzed, but also its aspects that appear within the framework of social relations and norms are revealed. In addition, by chronologically demarcating modern concepts aimed at explaining the essence of the phenomenon of mind manipulation, the methodological approaches of the fields of social and humanities that emerged in the 20th century and are still practiced today were taken as a basis. In other words, the 4 theoretical and methodological approaches mentioned above, aimed at explaining the essence of the phenomenon of mind manipulation, acquire the character of universality in a certain sense. After all, these approaches are applied as a conceptual basis and sometimes as a paradigmatic basis in almost all areas of social and humanitarian science. In this article, it is possible to comprehensively analyze the

results of various studies aimed at explaining the phenomenon of mind manipulation and, accordingly, to create a holistic conceptual picture of this phenomenon.

ONGNI MANIPULYATSIYALASHNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI

Xurshid Toshov

tayanch doktorant, dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: sujdiniya@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: ijtimoiy bilim metodologiyasi, funksionalistik yondashuv, gumanistik yondashuv, refleksiv yondashuv, inqilobiy yondashuv, moralizatorlik yondashuvi, manipulyativ ta'sir.

Annotatsiya: Ongni manipulyatsiyalash fenomeni sohalararo tadqiqot yondashuvi asosida tadqiq etiladigan murakkab hodisa sanaladi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada Howening ijtimoiy bilimlar metodologiyasini turlarga ajratish yondashuviga tayanib, ongni manipulyatsiyalash fenomeni mohiyatini ochib berishga qaratilgan yondashuvlar tasniflanadi. Ayni yondashuv asosida funksionalistik, gumanistik, refleksiv va inqilobiy kabi ijtimoiy bilim metodologiyasi turlarini ajratib ko'rsatish orqali manipulyatsiya fenomenining tavsifiy belgilari ochib beriladi. Bunda nafaqat manipulyatsiya fenomeniga xos xususiyatlar tahlil qilinadi, balki, uning ijtimoiy munosabatlar va me'yorlar doirasida namoyon bo'luvchi jihatlari ham ochib beriladi. Qolaversa, ongi manipulyatsiyalash fenomeni mohiyatini tushuntirib berishga qaratilgan zamonaviy konsepsiyalarni hronologik jihatdan demarkatsiyalab, XX asrda vujudga kelgan va hozirda ham amal qilinayotgan ijtimoiy gumanitar fan sohaları metodologik yondashuvlari asos qilib olindi. Boshqacharoq qilib aytganda ongni manipulyatsiyalash fenomeni mohiyatini tushuntirib berishga qaratilgan yuqorida nomi tilga olingan 4 nazariy metodologik yondashuv muayyan ma'noda universallik harakteri kasb etadi. Negaki, mazkur yondashuvlar ijtimoiy gumanitar fan sohalarining deyarli barcha yo'nalishlarida konseptual asos sifatida ba'zan esa, paradigmal asos sifatida tadbiiq qilinadi. Bu esa mazkur maqolada, ongni manipulyatsiyalash fenomenini tushuntirishga qaratilgan turli tadqiqotlar tahlillari natijalarini kompleks tarzda tadqiq etish, shunga ko'ra

mazkur fenomenning yahlit konseptual
manzarasini yaratish imkonini beradi.

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ МАНИПУЛИРОВАНИЯ СОЗНАНИЕМ

Хурийд Тошов

базовый докторант, доцент

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: sujdiniya@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: методология социального познания, функционалистский подход, гуманистический подход, рефлексивный подход, революционный подход, морализирующий подход, манипулятивное влияние.

Аннотация: Феномен манипуляции сознанием — сложное явление, которое изучается с использованием междисциплинарного исследовательского подхода. На основании этого в статье классифицируются подходы, направленные на раскрытие сущности феномена манипуляции сознанием, на основе подхода Хоу к классификации методологий социального познания по типам. На основе данного подхода описательные характеристики феномена манипуляции раскрываются посредством выделения таких типов методологий социального познания, как функционалистская, гуманистическая, рефлексивная и революционная. При этом не только анализируются особенности феномена манипуляции, но и раскрываются его аспекты, проявляющиеся в рамках социальных отношений и норм. Кроме того, были хронологически разграничены современные концепции, направленные на объяснение сути феномена манипулирования сознанием, взяв за основу методологические подходы из областей социальных и гуманитарных наук, возникшие в XX веке и практикуемые по сей день. Иными словами, четыре упомянутых выше теоретико-методологических подходов, направленных на объяснение сути феномена манипулирования сознанием, являются в определенном смысле универсальными. Потому что эти подходы используются в качестве концептуальной основы, а иногда и парадигмальной основы, практически во всех областях социальных и гуманитарных наук. Это позволяет нам комплексно рассмотреть результаты различных исследований, направленных на

объяснение феномена манипуляции
сознанием в данной статье, и
соответственно создать целостную
концептуальную картину данного явления.

Kirish. (Introduction)

Manipulyatsiya fenomenining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'plab metodologik yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ularda manipulyatsiya turli nuqtayi nazardan tushuntirib berilganligi tufayli uning xilma-xil shakldagi talqinlari yuzaga kelgan.

Ularni muayyan darajada differentsiatsiyalash uchun mashhur G'arb mutafakkiri D. Howening ijtimoiy bilimlar metodologiyasini turlarga ajratish yondashuvidan foydalanish maqsadga muvofiq[1]. Mazkur turlarga ajratish ikki me'zonga (me'yorlarni tan olish yoki tan olmaslik; muvozanatga (homeostazga) yoki o'zgarishga (qayta shakllanishga) intilish) asosan amalga oshiriladi.

Mazkur me'zonlar asosida funksionalistik, gumanistik, refleksiv va inqilobiy kabi ijtimoiy bilim metodologiyasi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning har biri ijtimoiy psixologik yordam me'zonlarini alohida tarzda belgilaydi. Manipulyatsiya fenomeni misolida ham mazkur yondashuvlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi navbatda mazkur metodologik yondashuvlar manipulyativ xulq-atvorning rivojlanish manbayini tushunish borasida muayyan farqlar kasb etadi. Bu esa tabiiy ravishda manipulyativ ustanovkalarining kelib chiqishi va ularga rioya qilinishi borasidagi mas'uliyatning kimga yuklanishiga nisbatan munosabatdagi farqlarni ham yuzaga keltiradi. Funksionalistik va inqilobiy yondashuvga ko'ra, manipulyatsiya yovuzlik deb qaralsa, gumanistik va refleksiv yondashuv nuqtayi nazardan mazkur kategoriya muayyan e'tibor va muolajani talab qiluvchi kasallik holati hisoblanadi. Mazkur metodologiyalar orasida funksionalistik yondashuv manipulyatsiyaga qarshi kurashish usullarini targ'ib qilsa, qolgan uchta konsepsiyada har bir insonning manipulyatorga aylanishi zarurligi g'oyasi ilgari suriladi. Albatta, har uchala yondashuv mazkur savolga turlicha javob bersalarda, ular uchun har bir inson o'zaro bir-biri uchun manipulyator degan qarash g'oyaviy asos vazifasini bajaradi. Ammo shuni ham nazarda tutish lozimki, keltirib o'tilgan har bir yondashuv doirasida manipulyatsiyaning mohiyati hamda unga qarshi kurash usullarini tushuntirishga qaratilgan bir necha konsepsiya va nazariyalar ham uchrashi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Ongni manipulyatsiyalash fenomenining mohiyati va uning ijtimoiy-siyosiy, psixologik, axloqiy va madaniy jihatlarini ochib berishga qaratilgan ko'plab izlanishlarni ajratib ko'rsatish mumkin, ammo, ularning ayrimlari g'oyaviy nuqtai nazardan muayyan g'oyaviy yaqinlik kasb etadi. Shu bu esa ularni tadqiq etishda tasnifiy yondashuvga zarurat tug'diradi. Shundan kelib

chiqqan holda, mazkur fenomenni tadqiq etishga qaratilgan, funksionalistik, gumanistik, refleksiv va inqilobiy singari zamonaviy yondashuvlar asosida shakllangan izlanishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Ongni manipulyatsiya qilish fenomeni sohalararo tadqiqod predmeti sanalib, u falsafa, psixologiya, sotsiologiya, lingvistika, siyosiy fanlar, singari yo'nalishlarda keng o'rganiladi. Ayni fenomen yaxlit holda to'laligicha o'rganilmagan bo'lsada, uning ayrim jihatlari yuqoridagi tadqiqod sohaları nuqtai nazaridan muayyan darajada tahlil etilgan. jumladan, E.Shostroma[2] i K.Xorni[3] izlanishlarida manipulyatsiya ob'ekti va sub'ekti o'rtasidagi psixologik farqlar ochib berilgan bo'lsa, Ye.L. Dotsenko[4] ishlarida manipulyatsiya fenomenini tushuntirishga qaratilgan yondashuvlar natijalari hamda ularning psixologik jihatlari sintizlanadi. G. Tard, G.Lebon, S. Moskovich, S. Sigele, V.M.Bexterev, Z. Freyd, K.G. Yung asarlarida individual va ommaviy ongga ta'sir ko'rsatish usullarining o'ziga xos xususiyatlari tahliliga diqqat qaratiladi. F.Zimbardo, M. Lyayppe, D.Mayers, E.Aronson, E.R.Pratkanis izlanishlarida esa, shaxs kognitiv tuzulmasiga ijtimoiy ta'sir ko'rsatish jarayonlarining alohida aspektlari tahlil etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions)

1. Refleksiv yondashuv manipulyatsiya manbayini tushunish jarayonini ratsionallashtirishga urg'u beradi: stereotiplar insonga o'zini erkin tutishga halaqit beradi, birgina xissiyotlarni o'rganish yetarli bo'lmay, kishilar xulq atvorini qabul qilishda inson o'zining shaxsiy ustanovkalarini yengib o'tishi lozim. Refleksiv yondashuv mustaqil tanlovi va hayoti uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga ola oladigan kishilar uchun yo'naltirilgan bo'ladi. Mazkur jihat refleksif yondashuv metodologiyasining ham kuchli, ham zaif tomoni sanaladi. Hamma ham bunday sub'ektili pozitsiya darajasiga erishishga qodir bo'lmaganligi bois hamma ham bunday pozitsiyani egallashni hohlayvermaydi. Refleksiv yondashuv vakillari uchun bunday mustaqillik pozitsiyasini tanlashga intilmaslik manipulyatsiya manbayi bo'lib xizmat qilsa, gumanistik yondashuv tarafdorlari uni u yoki bu hayot tarzi uchun foyda bo'ladigan kishilarning erkin tanlovi deb hisoblaydilar.

Gumanistik va funksionalistik yondashuv tarafdorlari manipulyatsiyani bartaraf qilish yoki uning to'riga tushmasdan yashash imkoni mavjud deb qarasalar, refleksiv yondashuv tarafdorlari esa manipulyatsiya ijtimoiy munosabatlarning ajralmas qismi bo'lganligi tufayli undan holi yashash imkonsiz deb hisoblaydilar. Refleksif yondashuvga ko'ra, manipulyatsiya yovuzlik emas, fan, madaniyat singari ma'naviy faoliyat me'yorlarida qayd etilgan inson hayotining artefakti sanaladi. Ammo refleksif yondashuv insonga ijtimoiy munosabatlar paytida vujudga keladigan

manipulyatsiya mohiyatini tushunish yoki tushunmaslik, uning to'riga tushish yoki vaqti-vaqti bilan manipulyativ ta'sir doirasidan chiqishga urinish tanlovini taqdim etish lozim degan g'oyaga tayanadi.

Bunda qadriyatlarga hamda inson hayotining ma'nosi bilan bog'liq mo'ljallarga murojaat qilish manipulyatsiyadan halos bo'lishning asosiy yo'li sifatida ko'rsatiladi. Bu ma'noda ichki taftish hamda xulq-atvorning ahloqiy poydevoriga murojaat qilish manipulyatsiyadan halos bo'lishning asosini tashkil etadi. Vitalizatsiya, ya'ni hayotning yashash uchun berilganligi, shuningdek, harakat tajribasi, aniqrog'i hayotning bir joyda to'xtab turmasligi hamda o'z xatolaridan xulosa chiqarib yashash g'oyalari refleksif yondashuvda aks etgan manipulyatsiyaga qarshi kurash usulining falsafiy asosi sanaladi. Refleksif yondashuvga ko'ra, yakuniy tugallangan farovonlik va baxtning bo'lishi mumkin emas. Baxtli bo'lish doimiy baxt uchun kurashish va unga erishib borish jarayonidan tashkil topadi. Refleksif yondashuv strategiyasining asosiy g'oyasi shundan iboratki, manipulyatsiyaga muqobil shakllanishini tushunish uchun muayyan vaqt talab qilinadi.

Refleksif yondashuvning manipulyatsiyaga nisbatan talqinida erkinlik va qaramlik tushunchalari markaziy o'rin tutadi. Funksionalistik yondashuvga ko'ra, qaramlik mikrosotsial miqyos kasb etsa, refleksif yondashuvga ko'ra, urush, inqiloblar, tiraniya, iqtisodiy inqirozlar, halokatlar, ommaviy madaniyat kabi makrosotsial hodisalar inson oldiga ichki erkinlik yoki jamiyatda o'rnatilgan tashqi regulativ qoidalarga bo'ysinish o'rtasidagi tanlovni qo'yadi.

Bundan kelib chiqqan holda refleksif yondashuv ijtimoiy munosabatlar hamda siyosiy tartibot oqibatida yuzaga keladigan turli cheklovlar va tabularni tan olgan holda ularni yengib o'tish usullarini izlab topish zarurligi g'oyasini ilgari suradi. Refleksiv yondashuvga ko'ra, inson manipulyativ ta'sirlarni yengib o'tish uchun jamiyat tomonidan qo'yilgan ta'qiqlar asosida shakllanadigan ustanovkalar, stereotiplar, xulq atvor modellarining mohiyatini chuqur anglash va shunga ko'ra, hayotiy pozitsiyani yo'lga qo'yish lozimligi ta'kidlanadi. Muayyan ma'noda, refleksif yondashuvning mazkur g'oyasi yangi davr falsafasida shakllangan "erkinlik bu anglangan zaruratdir" mulohazasi bilan yaqinlik kasb etadi.

2. Radikal (inqilobiy) yondashuv avtomatik bilim va avtomatik his-tuyg'ular konsepsiyasiga asoslanib, unga ko'ra, insonning avtomatik qabul qilish orqali bilim hosil qilishi uning tahliliy qobiliyatini bloklaganligi tufayli ijtimoiy ongini manipulyatsiyalash uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Mazkur yondashuvga ko'ra, ijtimoiy tengsizlik manipulyatsiyani vujudga keltiruvchi asosiy omil bo'lganligi sababli uni bartaraf qilish uchun aynan tengsizlikka barham berish lozim. Mazkur yondashuvga ko'ra, stereotiplar va madaniy me'yorlar hokimiyat institutlari foydasiga ishlaydi. Refleksif yondashuvga ko'ra, har qanday hokimiyat noahloqiy tarzda harakatlanishi ta'kidlansa, inqilobiy yondashuv adolatga bo'lgan ishonchni saqlab qoladi.

Refleksif yondashuvga ko'ra, stereotipga asoslangan stereotiplar, aniqrog'i, sen qanday mavjud bo'lsang, o'shandayligingcha qabul qilaman tamoyili manipulyativ ta'sirni yuzaga keltirsa, inqilobiy yondashuvga ko'ra esa, to'g'ri va noto'g'ri xulq atvor qoidalari aniq belgilangan bo'lib, shunga ko'ra, manipulyatsiya ta'siridan tashqarida amal qiluvchi ideal dunyo obrazi mavjud ekanligi g'oyasi ilgari suriladi.

Kurash, aniqrog'i, odil sud hokimiyatiga murojaat qilish yoki norozilik bildirish instrumenti manipulyatsiyani bartaraf qilish borasidagi inqilobiy yondashuvning asosiy professional texnikasi hisoblanadi. Shu ma'noda, tenglik g'oyasiga ishonch, ijtimoiy ne'matlarga barchaning erishishi mumkinligi g'oyasi mazkur yondashuvda manipulyatsiyaga qarshi kurashning falsafiy asosi sifatida ko'rsatiladi.

3. Gumanistik yondashuvga ko'ra, tuyg'ular bilan ishlay bilish o'z kechinmalarini tushuna olish, emotsiyalarni boshqarish qobiliyati manipulyatsiyaga qarshi kurashning muhim mexanizmi sanaladi. (jadval 1). Gumanistik yondashuv tarafdorlariga ko'ra, kishilar xulq atvorini o'zgartirish maqsadida yordam so'raydilar. Ammo mazkur o'zgarish eng avvalo ularning olamga nisbatan hissiy munosabatlari o'zgarishidan boshlanishi lozim. Xulq atvorni faollashtirish tajribasi insonning o'z xis-tuyg'ularini namoyon qilish hamda uni erkin ifodalashga to'sqinlik qiluvchi omillarni chuqur anglashdan boshlanadi. Tuyg'ularni erkin ifodalash borasidagi omillarni chuqur anglash hatto murakkab vaziyatlarda ham ularni ifodalay olish mexanizmlarini ishlab chiqishga imkon beradi. Masalan, ijodiy faoliyat tuyg'ularni to'g'ridan to'g'ri ifoda etish bo'lmagan vaziyatda ham uslarni namoyon qilish uchun qulay sharoit hozirlaydi.

E.Shostrom gumanistik yondashuvning yorqin tarafdorlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy psixologik yordam sohasida namoyon bo'luvchi manipulyativ xulq atvor bilan ishlashda gumanistik yondashuv samarador hisoblanadi.

Gumanistik yondashuv avvalo insonning o'ziga, keyin esa boshqalarga yo'nalgan bo'ladi. Funktsionalistik yondashuvdan farqli ravishda gumanistik yondashuv yaqinlarga, xususan, insonning o'ziga nisbatan manipulyatsiyani yengib o'tishga oid xilma-xil mexanizmlar taklif qiladi. Garchi K. Rodjers, Sh.Byuler, E. Shostrom singari gumanistik yondashuv tarafdorlari tomonidan taklif qilinadigan manipulyatsiyaga qarshi kurashish texnologiyalari funktsionalistik yondashuv g'oyalaridan ta'sirlangan bo'lsa-da, maqsadiga ko'ra, o'zaro farqlanadi. Jumladan, funktsionalistik yondashuvga ko'ra, shaxs va jamiyat o'rtasidagi kelishuv muvozanatni ta'minlovchi mexanizm bo'lib xizmat qilsa, gumanistik yondashuvga ko'ra, inson o'z ichki dunyosiga murojaat qilib, ichki potensialini rivojlantirgan holda o'zligini anglash orqali muvozanatga erishadi.

4. Funktsionalistik paradigma manipulyatsiya mohiyatini tushunishga qaratilgan ko'plab nazariy va amaliy konsepsiyalarni o'z ichiga qamrab oladi. Manipulyatsiyadan psixologik

himoyalaniş g'oyasini ilgari suruvchi ruhiy tahlil, murakkab oilaviy tuzilmalar kategoriyasiga asoslanuvchi tizimli yondashuv kabilar shular jumlasidandir. Mazkur yondashuv doirasida ziddiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi 4 ta manipulyativ xulq atvor modeli ajratib ko'rsatiladi. Ular agressiv reaksiya, g'amho'rlik, manipulyatsiya va o'z-o'ziga ishonchni ifoda etuvchi xulq-atvordan iborat.

Manipulyatsiya fenomenini tadqiq etishga qaratilgan izlanishlarida N.I.Kozlov uni tushuntirishga qaratilgan ijtimoiy, psixoterapevtik hamda moralizatorlikdan iborat 3 ta zamonaviy yondashuvni ajratib ko'rsatadi.

1. Psixoterapevtik yondashuv manipulyatsiyadan foydalanish, manipulyator va uning atrofidağilar ruhiy salomatligiga qanday ta'sir ko'rsatishi masalasini tadqiq etadi. Ayni yondashuv tarafdorlaridan biri bo'lgan E. Shostromga ko'ra shaxsiy yoki ijtimoiy foyda olish maqsadida o'zini boricha emas, bo'rttirib yoki ayrim hislatlarini yashirib, o'ziga yarasha ishlab berib, yolg'on obraz o'ylab topgan holda namoyon qiladigan kishi manipulyator hisoblanadi. Everett L. Shostromdan tashqari Erik Bern ham psixoterapevtik yondashuv tarafdorlaridan biri bo'lib, manipulyatsiya tushunchasi bilan birgalikda "o'yin" tushunchasini ham qo'llaydi. U o'yin deganda "aniq belgilangan va oldindan aytib bo'ladigan natijaga ega bo'lgan bir-birini taqazolovchi yashirin qo'shimcha tranzaksiyalar seriyasini tushungan. Bu o'z navbatida tuzoqqa tushirishni eslatuvchi hatti-harakatlar seriyasini eslatadi. Bernga ko'ra, o'yin har bir insonning anglanmagan hayot rejasi yoki senariysining ajralmas dinamik qismi hisoblanadi. Bern o'yinni yaqinlikning dastlabki kurtagi sifatida ko'rsatgan bo'lsada, insonlararo yaqinlik universal qadriyat sifatida namoyon bo'lishi g'oyasini ilgari surmagan.

2. Ijtimoiy yondashuv esa, manipulyatsiyaning ijtimoiy mohiyatini tadqiq etib, uning kundalik maishiy ong darajasida qaysi vaziyatda foydali bo'lishi hamda qaysi vaziyatda zarar keltirishi borasidagi masalalarni tadqiq etishni nazarda tutadi. Ijtimoiy yondashuv nuqtayi nazaridan manipulyatsiyani tadqiq etgan A.P.Yegidesning talqiniga ko'ra, insonni boshqaga zarar keltirish va o'ziga foyda keltirishga yashirin tarzda majburlash manipulyatsiya hisoblanadi[5]. Bunday holda, muallif hech qanday holatda manipulyatsiya odamda ijodkorlikni o'ldiradi, deb ta'kidlamaydi, aksincha, u ko'pincha professional manipulyatorlarning ushbu san'atni o'zlashtirmaganlar bilan qanchalik mohirlik va g'ayrioddiy ijodiy, quvonch bilan aytish mumkinligini ta'kidlaydi. A.P.Yegides manipulyatsiya hodisasiga har qancha salbiy yondashsada, manipulyatorlarga nisbatan, javob manipulyatsiyasini qo'llash lozimligini qat'iy tarzda ta'kidlaydi. Negaki, uning fikricha, manipulyatorlar manipulyatsiya ob'ekti bo'lgan insonlarga ahloqsiz tarzda munosabatda bo'ladilar. Bu esa tabiiy ravishda ularga nisbatan ham munosib javob qaytarish zaruratini yuzaga chiqaradi. Huddi shunday pozitsiyani V.N.Pankratovning tadqiqotlarida ham uchratish mumkin. Uning fikricha, muloqot jarayonini manipulyatorga

qulaylashtirib, manipulyatsiya ob'ektiga noqulay shaklga keltirishi tufayli har qanday manipulyatsiya usulini tuzoq deb atash mumkin[6].

3. Moralizatorlik yondashuvida esa, manipulyatsiyaning ish jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi oqibatlari, manipulyatsiya ishtirokchilarining ruhiy salomatligiga ta'siri emas, balki uning ahloqiy bahosiga diqqat qaratiladi. Sodaroq qilib aytganda, moralizatorlik yondashuvida har qanday maqsad va vaziyatlarda qo'llanilgan manipulyatsiya salbiy baholaniladi. Mazkur yondashuvga ko'ra, manipulyatsiya ahloqiy me'yorlarga nomuvofiq bo'lganligi tufayli salbiy deb baholaniladi. Shunga muvofiq tarzda qanday maqsadda qo'llashidan qat'iy nazar manipulyativ ta'sir ko'rsatgan kishi ahloqsiz shaxs hisoblanadi. Ye. L. Dotsenko tomonidan berilgan ta'rif o'zida manipulyatsiyaga nisbatan moralizatorlik yondashuvini yaqqol namoyon etadi. Unga ko'ra, manipulyatsiya yashirin ta'sir turi bo'lib, uning mohirona ijrosi o'zga insonda uning faol xoxish istaklariga zid bo'lgan niyatlarning yashirin tarzda uyg'onishiga olib keladi[7]. Manipulyatsiyani psixologik zo'ravonlik sifatida talqin etgan Ye. N. Volkov esa u kishining ongi va sezgi organlariga boshqa odam yoki jamoa tomonidan o'tkaziladigan shunday ta'sirki, uning oqibatida qurbon o'zidan mahfiy tutilgan manipulyator maqsadlariga muvofiq tarzda harakatlana boshlaydi. Manipulyativ ta'sirning mahfiyligi uning dastlabki bosqichlarida o'ta zaruriy ahamiyatga bo'ladi. Kozlovning fikriga ko'ra, bir qarashda mantiqan izchildek tuyulgan Volkovning manipulyatsiyaga nisbatan ta'rifida ahloqiy baholash ustunlik qiladi. Negaki, zo'ravonlik, qurbon, tuzoq kabi tushunchalar chuqur anglanmagan darajada emotsional norozilikni keltirib chiqarishi mumkin. Aniqrog'i Volkov badiiy bo'yoqlarga bo'yalgan qurbon, zo'ravonlik kabi tushunchalarga ham bir ma'noli aniq ta'rif berishi lozim[8]. Va nihoyat turli yondashuvlar tahlillarini umumlashtirgan holda Kozlov manipulyatsiyani natijalarini deyarli bashorat qilish mumkin bo'lgan sun'iy ta'sir sifatida tushuntirib o'tadi[9].

Manipulyatsiya fenomenining mohiyatini tushuntirib berishga qaratilgan zamonaviy konsepsiyalar tahlillarini umumlashtirgan holda ularni 3 guruhga tasniflash mumkin. Ular Antonio Gramshining gegemoniya konsepsiyasi, ruhiy tahlil va bixeviorizm natijalariga tayanuvchi psixologik konsepsiya hamda madaniyatning sotsiodinamikasi konsepsiyalaridan iborat[10]. A.Gramshi konsepsiyasida inson kichik guruh va alohida shaxs sifatida emas, balki jamoaviylik nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Uning konsepsiyasida omma, sinf, ijtimoiy qatlamlar, faoliyat sohalari hamda davlat markaziy o'rin tutadi. Shu ma'noda, manipulyatsiya alohida davlat ichida va global miqyosdagi qahramonlar va omma nazariyasi pozitsiyasidan turib, tahlil qilinadi.

Psixologiya va psixika (shaxs va ijtimoiy psixologiya, psixoanaliz) fanlariga asoslangan ta'limot ongni manipulyatsiya qilish masalasiga turlicha yondashadi. Bu borada shartli reflekslar nazariyasining muallifi I. P. Pavlovning oliy nerv tizimi faoliyati haqidagi qarashlari ham g'oyaviy asos vazifasini bajaradi. XX asrning 50 yillariga kelib, manipulyatsiyaning mohiyatini tushuntirib

berish borasidagi ko‘plab ta’limotlar orasida ruhiy tahlil falsafasi paradigmal ahamiyat kasb etdi. XIX asrning oxirlariga kelib G.Lebon va V.M.Bexterev ijtimoiy jarayonlarga singdirishning ahamiyatiga diqqat qaratdilar. V.M.Bexterev ongni manipulyatsiyalashga qaratilgan tadqiqotlarida uni sub’ektning bevosita ishtirokisiz ongga tajovvuz qilish akti sifatida tushuntiradi. Uning fikricha, ishonch va singdirish o‘rtasidagi farq shunda namoyon bo‘ladi[11].

Bixeviorizm konsepsiyasi oddiy mexanik analogiyalar doirasidan kibernetik mashinalar g‘oyasiga qadar transformatsiyalashdi. Buni B. Skinnerning neobixeviorizm konsepsiyasida yaqqol kuzatish mumkin. Shu nuqtai nazardan, E. Fromm Skinner psixologiyasi xulq-atvorni manipulyatsiya qilish fani degan xulosaga keladi. Bu yerda asosiy maqsad “buyurtmachi” uchun zarur bo‘lgan xulq-atvorlarni ta’minlashga yordam beradigan “rag‘batlantirish” mexanizmlarini aniqlashdan iborat[12]. Bixeviorizm konsepsiyasiga ko‘ra, kibernetik davrda shaxsning mehnat, dam olish, iste’mol qilish kabi ijtimoiy funksiyalari reklama va turli mafkuraviy targ‘ibotlar vositasida manipulyatsiyalanganligi tufayli u doimiy ravishda ana shunday ko‘rinishdagi ta’sir ostida bo‘ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Ongni manipulyatsiyalash fenomenini tadqiq etishga qaratilgan metodologik yondashuvlarni tasniflashda Howening ijtimoiy bilimlar metodologiyasini turlarga ajratish yondashuvidan foydalanish maqsadga muvofiq . Mazkur turlarga ajratish ikki me’zonga (me’yorlarni tan olish yoki tan olmaslik; muvozanatga (homeostazga) yoki o‘zgarishga (qayta shakllanishga) intilish) asosan amalga oshiriladi.

1. Mazkur me’zonlar asosida funksionalistik, gumanistik, refleksiv va inqilobiy kabi ijtimoiy bilim metodologiyasi turlarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Ularning har biri ijtimoiy psixologik yordam me’zonlarini alohida tarzda belgilaydi. Manipulyatsiya fenomeni misolida ham mazkur yondashuvlarni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin.

2. Manipulyatsiya fenomenining mohiyatini tushuntirib berishga qaratilgan zamonaviy konsepsiyalar tahlillarini umumlashtirgan holda ularni 3 guruhga tasniflash mumkin. Ular Antonio Gramshining gegemoniya konsepsiyasi, ruhiy tahlil va bixeviorizm natijalariga tayanuvchi psixologik konsepsiya hamda madaniyatning sotsiodinamikasi konsepsiyalaridan iborat.

3. Funksionalistik paradigma manipulyatsiya mohiyatini tushunishga qaratilgan ko‘plab nazariy va amaliy konsepsiyalarni o‘z ichiga qamrab oladi. Manipulyatsiyadan psixologik himoyalaniş g‘oyasini ilgari suruvchi ruhiy tahlil, murakkab oilaviy tuzilmalar kategoriyasiga asoslanuvchi tizimli yondashuv kabilar shular jumlasidandir. Mazkur yondashuv doirasida ziddiyatli vaziyatlarda namoyon bo‘luvchi 4 ta manipulyativ xulq atvor modeli ajratib ko‘rsatiladi. Ular agressiv reaksiya, g‘amho‘rlik, manipulyatsiya va o‘z-o‘ziga ishonchni ifoda etuvchi xulq-atvordan iborat.

4. Refleksif yondashuvning manipulyatsiyaga nisbatan talqinida erkinlik va qaramlik tushunchalari markaziy o‘rin tutadi. Funktsionalistik yondashuvga ko‘ra, qaramlik mikrosotsial miqyos kasb etsa, refleksif yondashuvga ko‘ra, urush, inqiloblar, tiraniya, iqtisodiy inqirozlar, halokatlar, ommaviy madaniyat kabi makrosotsial hodisalar inson oldiga ichki erkinlik yoki jamiyatda o‘rnatilgan tashqi regulativ qoidalarga bo‘ysinish o‘rtasidagi tanlovni qo‘yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. Graham, J.H. Machiavellian project managers: do they perform better? / J.H. Graham // International Journal of project Management. - 1996. - Vol. 14, № 2. - P. 67-74.
2. Шостром Э. «Анти-Карнеги», или Человек-манипулятор. - М.: Попурри, 2004. - 127 с.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. - М.: Академический проект, 2006. - 208 с.
4. Доценко Е Л Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита - М: Юрайт, - 44 с
5. Борисов, А.Б. Большой экономический словарь [Текст] / сост. Б. Борисов. - М.: Книжный мир, 2003. - 895 с.
6. Панкратов, В.Н. Психотехнология управления людьми: Практическое руководство [Текст] / В.Н. Панкратов. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. - 208 с.
7. Доценко, Е.Л. Механизмы межличностной манипуляции [Текст] / Е.Л. Доценко // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 1993. - № 4. - С. 61-67.
8. Доценко, Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст] / Е.Л. Доценко - М.: ЧеРо; Издательство МГУ, 1997. - 455 с.
9. Козлов, Н.И. 17 мгновений успеха. Стратегии лидерства [Текст] / Н.И. Козлов. - М.: Изд. АСТ, Астрель, 2004. - 214 с.
10. Бабюк, М.И. О некоторых основаниях манипуляции [Текст] / М.И. Бабюк // Научные труды Московского педагогического государственного университета. Серия: социально-исторические науки: сборник статей. - М.: Прометей, 2004. - С. 492-496.
11. Лебон, Г. Психология народов и масс [Текст] / Г. Лебон. - СПб.: Макет, 1995. - 311 с.
12. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм. - М.: Аст, 2011. - 288 с.